

Л. В. Кравець

Метафора

МЕТАФОРА (від грец. *μεταφορά* – перенесення) – мовне і мисленнєве явище, що полягає в перенесенні властивостей одного предмета (явища, дії) та його мовного знака на інший предмет (явище, дію) за принципом аналогії або контрасту. М. почали досліджувати ще в античні часи. Напр., Платон у багатьох своїх трактатах критично висловлювався про використання М. як образ. засобу. Натомість Аристотель уважав це явище мовною прикрасою і єдино можливим засобом кодування значень. Цей погляд поділяли в часи Середньовіччя, визнавали також онтологічне значення М., її здатність бути прообразом чуттєвого світу. Вивчення М. інтенсивно еволюціонувало в Новий час. Учені 17 ст. часто демонстрували категоричне несприйняття її (англійські мислителі Т. Гоббс, Дж. Локк, франц. філософ Р. Декарт та ін.). Проте, на думку італійського філософа Дж. Віко, мова метафоричних образів – первинний мовний код, а М. – інструмент первинної когнітивної функції свідомості, що визначає т. зв. раціональне мислення й формує концептуальне уявлення. На його думку, найефективнішим способом творення міфу є вживання М., водночас кожна М. – «маленький міф». Ідеї Дж. Віко набули розвитку в працях провідних європейських лінгвістів 19 ст., зокрема німецьких учених В. фон Гумбольдта, Г. Штейнталя, М. Мюллера, а також О. Потебні. Напр., у розумінні О. Потебні М. – іманентна властивість мови, що забезпечує процес пізнання як постійну діяльність і пошук істини. У 20 ст. М. стала об'єктом систем. лінгвофілософського вивчення, репрезентованого у кількох основних напрямках: інтеракційному, прагматичному, субституційному, когнітивному.

Інтеракційна теорія М., запропонована А. Річардсом (Велика Британія), полягає в тому, що в метафоричній конструкції внаслідок об'єднання та взаємодії двох окремих уявлень про об'єкти позамовної дійсності утворюється нове поняття. Він піддав сумніву традиційні концепції подібності й порівняння за спрощене розуміння відношень між «змістом» і «оболонкою», позаяк ці погляди не враховують інших типів зв'язків між елементами структури. Ідеї А. Річардса, що впливали з романтичні традиції, започатковані Дж. Віко та І. Гердером, продовжив філософ М. Блек, обґрунтувавши наявність у метафор. структурах особливого значення й пояснивши його як результат взаємодії не думок, а окремих об'єктів, кожному з яких відповідає система асоціативних спільних місць. М. у цій теорії постає своєрідним трансформатором, що через проектування головного об'єкта на сферу

допоміжного за допомогою системи імплікацій створює нову перспективу візії об'єкта. М. Блек називає дві причини метафоротворення. Першу пов'язує із відсутністю прямого еквівалента метафоричного значення, коли мовець вдається до створення М. як єдиного можливого засобу вираження. Другу – з унікальністю семантики цієї мовної одиниці та її потужним стилістичним потенціалом. Теорія М. Блека мала значний вплив на подальші дослідження М. у межах інтеракційного напрямку (американський учений М. Арбіб, рос. – С. Гусєв та ін.) та слугувала підґрунтям когнітивного напрямку у вивченні М.

Прагматичну теорію М. заснував Д. Девідсон (США), на думку якого метафоричне значення – прямі словникові значення слів, що входять до складу метафоричної конструкції. Радикальна концепція, згідно з якою будь-яке висловлення є метафоричним, у працях амер. філософа зазнала нищівної критики. Він називає філософською догмою утвердження метафоричності як сутності мови. Метафоричні висловлення, на його думку, можуть бути істинними чи хибними залежно від істинності або хибності їхніх складників. М. відрізняється від хибних висловлень способом вживання, що пов'язаний із намірами й метою мовця. Способу вживання дослідник надавав особливого значення, вважаючи його головною диференційною ознакою М. Д. Девідсон, на відміну від М. Блека та ін. представників інтеракційної теорії, заперечував наявність у М. особливого когнітивного змісту. Учений вважає, що вона лише показує один предмет у світлі іншого і є, власне, стилістичною фігурою. Інтерпретація М. залежить як від структури метафоричного образу, так і від уміння адресата досягнути закодований автором глибинний зміст. Метафоричне значення, на думку Д. Девідсона, не закладене заздалегідь у метафоричному образі, а залежить від мовно-мисленнєвої діяльності читача (слухача).

Субституційна (порівняльна) теорія М. з'явилася у працях Е. Ортоні (США), який для пояснення механізму розуміння М. і уподібнень виокремив поняття «небуквальне». Загальною властивістю небуквальних зіставлень, на його думку, є їхня асиметричність, яка впливає з того, що тема й оболонка мають множини характерних предикатів, які не перетинаються. Кінцеву інтерпретацію М. і уподібнень визначають знайдені відповідності й вибрані предикати. Для розкриття змісту М., на думку дослідника, потрібен також додатковий механізм співвіднесення значення висловлення із знанням мовця. У процесі аналізу природи М. Е. Ортоні, як і більшість науковців, акцентує епістемологічний потенціал метафоричних структур.

Окрім окреслених вище, існують концепції М., побудовані на об'єднанні різних поглядів. Напр., П. Рікер (Франція) аналізує метафоричні конструкції з урахуванням герменевтичної, феноменологічної та аналітичної традицій, спирається на кантівську ідею продуктивного уявлення та тлумачить М. як механізм схематизації, що продукує метафоричну атрибуцію. Метафоричний процес, на думку науковця, є прихованим процесом породження семантичних категорій шляхом злиття відмінностей у тотожність. П. Рікер враховує також

те, що під час метафоризації відбувається семантичний зсув на рівні речення. Напруження між семантичним узгодженням і неузгодженням, що виникає після зближення семантично несхожих термів, характеризує логічну структуру подібного і дає змогу побачити загальну процедуру утворення понять. На основі аналітичної філософії мови й теорії комунікативної раціональності побудована метафорологія Б. Дебатина (Німеччина). Для оцінки рефлексивного потенціалу та комунікативної функції М. вчений спирається на теорію раціональності, а також аналіз сучасних теорій М. У розумінні дослідника, раціональність М. полягає в раціональному передбаченні, що виявляється шляхом критичної рефлексії її смислу та обґрунтованості.

У когнітивному аспекті М. трактують як ментальне явище і основний спосіб творення нових концептів у мовній картині світу. Таке тлумачення є опозитивним до традиційного (пов'язаного з ученням Аристотеля), але виявляє зв'язок з ним в акцентуванні пізнавального потенціалу М. На зв'язок М. із мисленням звертали увагу також Дж. Віко, А. Річардс, М. Блек, П. Рікер, Ф. Ніцше та ін., на психологічну природу – німецькі вчені Г. Пауль, К. Бюлер та ін. Найближча до сучасної когнітивної теорії концепція американського дослідника 2-ї пол. 1970-х рр. Дж. Джейнса. Він уважав М. одним із основних шляхів формування і вияву концептуальної картини світу. Зasadничі положення когнітивного підходу викладені в теорії концептуальної М. Дж. Лакоффа, М. Джонсона, які відмовилися від об'єктивізму й суб'єктивізму, обґрунтувавши їхню неспроможність пояснити процеси людського пізнання і пов'язані з ними феномени, та звернулися до емпіризму. Згідно з обраним філософським напрямом учені вважають М. одним з необхідних складників людського пізнання та розглядають її як механізм створення нових значень, нової реальності. Вони доводять, що М. – не поетична фігура, адже вона притаманна не лише художнім текстам, а й повсякденній мові; людина не тільки висловлює свої думки за допомогою М., а й мислить ними. Концепти, що структурують відчуття людини, її поведінку, ставлення до інших людей, організовані метафорично. Метафоричність людського мислення є знаряддям пізнання світу, концептуалізації явищ, вона допомагає об'єднати розрізнені сфери універсуму, виявити подібність між ними й досягнути невідоме, складне через відоме, простіше.

Теорія Дж. Лакоффа і М. Джонсона спричинила зміну наукових уявлень про онтологію М. та її гносеологічний потенціал і лягла в основу філософської системи когнітивного вивчення М. Однак деякі положення цієї теорії виявилися дискусійними, серед них – питання механізму метафоризації, процедур опрацювання знань, способів вияву та аналізу когнітивних структур, їх репрезентації, систематизації. Теорія концептуальної М. сприяла появі нових напрямів когнітивного вивчення М., більшість із яких перебуває між собою у комплементарних відношеннях. Йдеться про теорію концептуальної інтеграції (американці М. Тернер і С. Коулсон, француз Ж. Фоконьє, англієць Дж. Барнден), теорію первинної і складної М. (американці Дж. Греді, С. Тоб, С. Морган), когерентну модель М. (американці Б.

Спеллман, Дж. Уллман, К. Холіок), модель концептуальної проекції (китайці К. Аренс, С. Чунг), теорію метафоричної інтерпретації (англієць Д. Річі), теорію лексико-концептуальної проекції (американець В. Еванс); дескрипторну теорію М. (росіяни А. Баранов, Ю. Караулов) тощо. У сучасному мовознавстві актуальні й інші аспекти аналізу М.: у європейському та американському – риторичний (М. Осборн, С. Дафтон, Р. Айві, В. Бенуа, Б. Бейтс), у російському – семантико-стилістичний (О. Григор'єва, О. Єрмакова, Н. Кузьміна, Т. Соколовська, Т. Шмельова). Популярні також семасіологічні (Д. Шмельов, Ю. Левін, В. Гак, Н. Арутюнова, І. Стернін, В. Телія, М. Бірвіш, Ж. Дюбуа, Г. Склярєвська), ономасіологічні (В. Вартбург, Р. Халліг, С. Кацнельсон, Н. Арутюнова, Г. Колшанський, А. Журавльов), психолінгвістичні (Л. Виготський, І. Стернін, Р. Фрумкіна, О. Залєвська), лексикографічні (А. Баранов, Ю. Караулов, Г. Склярєвська, Н. Павлович, О. Лагута), лінгвокультурологічні (Н. Арутюнова, В. Телія, В. Маслова, С. Воркачов, Л. Балашова), дискурсивні (А. Чудінов, Е. Будаєв) напрями досліджень М.

В україністиці М. розглядають переважно в лексико-семантичному, лінгвостилістичному та граматичному аспектах (В. Ващенко, В. Русанівський, Л. Лисиченко, С. Єрмоленко, О. Тараненко, Л. Мацько, А. Мойсієнко, В. Калашник, В. Кононенко, Л. Пустовіт, Л. Ставицька, Н. Бойко та ін.). В останні десятиліття вітчизняні лінгвісти випрацьовують також когнітивні теорії М. у зв'язку з виявленням мотиваційної основи процесів метафоризації (О. Селіванова) та їх динаміки (Л. Кравець), визначенням особливостей формування нових образів та їх функціонування в поезії (Л. Белєхова), аналізом політичної метафоризації (І. Філатенко, Х. Дацишин, О. Чадюк та ін.) тощо.

Різноманіття концепцій М. породжує багатство їхніх класифікацій. Напр., Аристотель виділяв 4 типи метафоричних перенесень: із роду на вид; з виду на рід; з виду на вид і перенесення за принципом пропорційної аналогії. Класифікація Аристотеля актуальна й нині, проте дослідники часто наголошують, що лише 4-й тип є власне М., а всі інші – або семантичним стягненням (із роду на вид), або метонімією (з виду на вид), або синекдохой (із виду на рід). Квінтіліан за основу класифікації М. брав ознаку істоти / неістоти й виокремлював перенесення: з істоти на неістоту; з неістоти на істоту; з істоти на істоту; з неістоти на неістоту. У сучасній лінгвістиці найпоширеніша класифікація М. ґрунтується на належності слова, що позначає допоміжний суб'єкт М. (донор. зона), до певної семантичної чи тематичної групи: антропоморфні М. (моделюють навколишній світ за подібністю до людини); природоморфні М. (світ, людина, різні сфери її діяльності уподібнюються до живої і неживої природи). Другий тип розгалужується на зооморфні М. (моделюють дійсність за подібністю до тварини), фітоморфні М. (моделюють дійсність за аналогією до рослини), ландшафтні М. (моделюють дійсність за аналогією до елементів певної місцевості). Зооморфні та фітоморфні М. мають етнокультурне забарвлення і пов'язані з міфічним світосприйняттям; соціоморфні М. (моделюють світ за подібністю до різних сфер соціальної діяльності людини, напр., спорту, мистецтва, релігії, побуту; артефактні М.

(моделюють світ за подібністю до предметів, створ. людиною). М. цього типу представляють світ як механізм (складні машини, транспортні засоби, зброю), будівлю, комп'ютер, інструмент (знаряддя праці, муз. інструменти) тощо.

Виокремлюють також синкретичні М., побудовані на основі асоціативних когнітивних структур, пов'язаних із різними чуттєвими сферами людини (С. Ульман, М. Бреаль, Б. Ворф, І. Франко, Н. Арутюнова, В. Звєгінцев, С. Воронін, Г. Скляревська, О. Селіванова та ін.). Серед найуживаніших такі: смак → звук (солодке печиво → солодкі слова), колір → запах (яскравий колір → яскравий запах); дотик → звук (тепле повітря → тепле слово). Синкретичною, напр., є М.: кисла посмішка, гострий запах (біль), тече час, світла пам'ять, тліє життя, кипить гнів, холодний тон. Традиційною в лінгвістиці є диференціація «живих» (образ.) і «мертвих» (стертих, лексикалізов.) М. Ш. Баллі додає ще й проміжний тип «ослаблених образів», що не цілком втратили свою виразність. Образні М. поділяють на оказіональні М. (індивідуально-авторські) та узуальні (загальноживані, широко вживані у певному функціональному стилі). Узуальні М. є джерелом стертих (ослаблених) М. Водночас багато дослідників пропонують власні класифікації, в основі яких – функціональний аспект М. (Н. Арутюнова), особливості семантичних процесів, що відбуваються під час метафоризації (В. Гак), спосіб реалізації компаративного елемента (Ю. Левін), параметр кількісного наповнення одиниць, задіяних у метафоризації тощо. Напр., О. Селіванова класифікує М. в когнітивно-ономасіологічному аспекті й виділяє структурно-метафоричні, дифузно-метафоричні, ґештальтні та архетипні різновиди асоціативно-термінальної мотивації. Український літературознавець І. Качуровський описує М. як тропи (стилістичні фігури в поетичному тексті) і пропонує таку їх класифікацію: семіметафори («півметафори», пов'язані з тим предметом, якого стосуються); кеннінги (двочленні М., на основі яких можуть формуватися нові складніші М.); метагоге (надають властивості чи почуття істот неживим речам); цінестезики (ідентифікують враження різного походження); динамічні М. (пов'язані з дією), статичні М. (викликають уявлення про нерухомі предмети і речення); катахрези (у них сполучено речі принципово несполучні); прозопопеї (надають речам, явищам, поняттям властивостей живих істот).

Рекомендована література

1. Потебня О. О. Естетика і поетика слова. К., 1985;
2. Качуровський І. В. Основи аналізу мовних форм (стилістика). Фігури і тропи. Мюнхен, К., 1995;
3. Скляревская Г. Н. Метафора в системе языка. С.-Петербург, 2004;
4. Кравець Л. В. Динаміка метафори в українській поезії ХХ ст. К., 2012;
5. Селіванова О. О. Світ свідомості в мові. Чк., 2012.

Бібліографічний опис:

Метафора / Л. В. Кравець // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-66695>. – Останнє поновлення : 2023.

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).